

سفرنامه عباس عالیات وهند

در سال ۱۳۰۴ ق

تألیف:

میرزا محمد حسین

شمس العلماء گرکانی (۱۳۰۵ ش)

تصحیح:

علی اکبر صفری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسه	: شمس العلماء گرکانی، محمدحسین (۱۲۲۵-۱۳۰۵)
عنوان و نام پدیدآور	: سفرنامه عتبات و عالیات و هند؛ تألیف: محمدحسین شمس العلماء گرکانی؛ تصحیح: علی اکبر صفری.
مشخصات نشر	: نشر دانش حوزه، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	: ۹۰ ص. نمونه: ۵/ ۱۴/ ۲۷ س م.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۸۸۹۳-۷۷-۹
وضوحیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۸۷-۹۰.
موضوع	: شمس العلماء گرکانی، محمدحسین، ۱۲۲۵-۱۳۰۵. -- سفرها -- عراق -- خاطرات
عنوان	: شمس العلماء گرکانی، محمدحسین، ۱۲۲۵-۱۳۰۵. -- سفرها -- هند -- خاطرات
موضوع	: سفرنامه های ایرانی -- قرن ۱۳ ق.
موضوع	: Travelers' writings, Iranian -- 19th century
شناسه افزوده	: صفری، علی اکبر، ۱۳۵۵ - مصحح
رده بندی کنگره	: DS ۲۰۷
رده بندی دیویی	: ۹۱۵/۳۰۲۴
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۳۸۴۱۴۱

سفرنامه عتبات عالیات و هند

تألیف: میرزا محمد حسین شمس العلماء گرکانی

تصحیح: علی اکبر صفری

ناشر: نشر دانش حوزه

نوبت چاپ: بهار ۱۴۰۱، شمارگان: ۱۰۰

قیمت: ۱۴۰/۰۰۰ تومان، چاپ و صحافی: آبان

صفحه آرائی: نادر برقی

سفرنامہ عتبات عالیات
وہند

تالیف

میرزا محمد حسین شمس العلماء کراچی

تصحیح

علی اکبر صفری

محمد حسین قریب کرکالی، نائب رئیس انجمن اسلامی، ۱۳۰۰ هجری قمری، ۱۳۰۰ هجری قمری

فهرست مطالب

مقدمه ۹

فصل اول:	
زندگی نامه	۱۳
فصل دوم:	
شخصیت شمس العلماء	۱۷
فصل سوم:	
شمس العلماء به روایت دوستان و شاگردان و همروزگاران	۱۹
فصل چهارم:	
هدف از نگارش سفرنامه	۲۰
فصل پنجم:	
سیری در سفرنامه	۳۲
فصل ششم:	
شمس العلماء در بمبئی	۳۷
فصل هفتم:	
سبک نگارش و ادبیات سفرنامه	۴۵
فصل هشتم:	
نسخه شناسی	۴۷

متن سفرنامه

سفرنامه عتبات عالیات و هند..... ۵۱	کازمین..... ۷۱
گرکان..... ۵۲	بصره..... ۷۱
همدان..... ۵۲	فیلپه..... ۷۲
کنگاور..... ۵۴	بصره..... ۷۲
صحنه و بیستون..... ۵۴	جزیره خارک..... ۷۴
کرمانشاهان..... ۵۶	بوشهر..... ۷۴
ماهیدشت..... ۵۷	بندرلنگه..... ۷۶
هارون آباد..... ۵۸	جزیره قشم..... ۷۷
کرند..... ۵۸	بندرعباس..... ۷۷
میان طاق..... ۵۹	جزیره‌های لارک و جاشک..... ۷۸
سرپل..... ۵۹	مسقط..... ۷۹
پاطاق..... ۶۰	گوادر..... ۸۰
سرپل ذهاب..... ۶۱	کراچی..... ۸۱
قصر شیرین..... ۶۲	بمبئی..... ۸۴
خانقین..... ۶۳	فصل درکارخانه‌های بمبئی..... ۸۹
قزل رباط..... ۶۴	منابع:..... ۹۴
شهروان..... ۶۴	فارسی..... ۹۴
مقبره حضرت مقداد(ع)..... ۶۷	عربی..... ۹۶
بعقوبه..... ۶۷	مقالات:..... ۹۶
خان بنی ساعد..... ۶۸	
بغداد..... ۶۸	
کازمین..... ۶۹	
کربلا..... ۶۹	
محمودیه..... ۶۹	
مستیب..... ۷۰	
کربلا و نجف..... ۷۰	
کربلا..... ۷۰	

مقدمه

زندگی و آثار میرزا محمد حسین قریب گرکانی^۱ متخلص به «ربانی» (درگذشته ۱۳۰۵ش) از چند جهت شایان پژوهش است؛^۲ در فقه و اصول از شاگردان میرزای شیرازی و دیگر بزرگان حوزه علمیه نجف و تهران و قم است و در این باره تألیفاتی دارد؛ در شعر و ادبیات فارسی و عربی سرآمد همروزگاران بوده و افزون بر مجموعه اشعار^۳، آثار ارزشمندی از خود

۱. گرکان اکنون شهری است از توابع شهرستان آشتیان، خاستگاه بسیاری از دانشمندان و شاعران و هنرمندان است. صدر الاسلام خویی در معرفی آن نوشته است: «گرکان، قصبه فی ناحیه فراهان المعروفة و هی تربة زاکية زاخرة خرج منها الأدباء و الوزراء و المترسلین و الخطاطین غالباً» مرآة الشرق، ج ۱، ص ۶۶۵.

۲. برای آشنایی با زندگی نامه و آثار شمس العلماء نگاه کنید به شرح حال رجال ایران، ج ۵، ص ۲۳۷-۲۳۶؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۲۷، ص ۵۴۰-۵۴۲؛ زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، ج ۵، ص ۳۲۵؛ دائرة المعارف رجال اسلام، ج ۷، ص ۳۰۳۷، ج ۹ ص ۳۹۳۹، نامداران اراک، ص ۱۱۹-۱۲۴؛ مکارم الآثار، ج ۵، ص ۱۶۹۲-۱۶۹۳؛ اثر آفرینان استان مرکزی، ج ۲، ص ۱۵۷-۱۵۸؛ اثر آفرینان؛ زندگینامه نام آوران فرهنگ ایران (از آغاز تا ۱۳۰۰ شمسی)، ج ۳، ص ۹۵؛ دانشمندان و مشاهیر حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) و شهرری، ج ۲، ص ۴۷۶-۴۷۳؛ ریحانة الأدب، ج ۱، ص ۴۳۰؛ سخنوران نامی معاصر ایران، ج ۳، ص ۱۴۷۷-۱۴۸۰؛ مؤلفین کتب چاپی فارسی، ج ۲، ستون ۸۲۵-۸۲۶؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۴۲۹؛ گلشن ابرار، ج ۱۱، ص ۳۹۳-۴۱۰.

۳. نسخه ای از قصیده شکوائیه در کتابخانه مجلس به شماره ۸۷۳/۳ ط موجود است.

به یادگار گذاشته است؛ در آموزش و پرورش سالها در هند و تهران به تدریس و مدیریت مدارس پرداخته و شاگردان بی‌شماری تربیت کرده است؛ همچنین نگارش برخی از کتابهای درسی تألیف اوست؛ در تاریخ وزارت معارف، عدلیه (دادگستری) و هنر خوشنویس (نستعلیق نویسی) نیز نام او به بزرگی یاد می‌شود.

اما اکنون با پیدا شدن این سفرنامه از مجموعه سفرنامه‌های شمس العلماء که ویژه سفر سفرنامه عتبات عالیات و هند است، نمایی دیگر از شخصیت فرهنگی و تاریخی او پدیدار می‌شود.

این مقدمه در هفت فصل به معرفی شخصیت علمی شمس العلماء و سفرنامه عتبات عالیات و هند او می‌پردازد که عبارتند از: فصل اول: زندگی‌نامه، فصل دوم: شخصیت شمس العلماء، فصل سوم: شمس العلماء به روایت دوستان و شاگردان و همروزگاران، فصل چهارم: هدف از نگارش سفرنامه، فصل پنجم: سیری در این سفرنامه، فصل ششم: شمس العلماء در بمبئی، فصل هفتم: سبک نگارش و ادبیات سفرنامه، فصل هشتم: نسخه‌شناسی.

مرحوم وحید دستگردی در خاطره‌ای از او نوشته است: به خاطر دارم موقعی که انجمن ادبی ایران مجلس سوگواری برای استاد فقید شوریده شیرازی (علیه الرحمه) منعقد ساخت، رقعهای دعوت برای شمس العلماء نیز ارسال گردید و در جواب مرقوم فرمودند که الآن در

نمونه‌هایی از سروده‌های وی در منابعی چون مدینه الأدب، ج ۳، ص ۵-۷؛ تذکره انجمن قدس، ج ۱، ص ۴۹۱-۴۹۲؛ نامداران اراک، ص ۱۱۹-۱۲۴؛ گلزار جاویدان ج ۲ ص ۷۲۸-۷۲۹، سخنوران نامی معاصر ایران ج ۳ ص ۱۴۷۷-۱۴۸۰، ظفرنامه عضدی (زاد المسافر ۱۳۰۱ق) ص ۴۴-۴۶ ... منتشر شده است. رک: الذریعه ج ۹، قسم دوم، ص ۳۵۴ و ۸۸۱، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۲۳، ص ۱۵۳.

بسترمرض افتاده و قدرت حرکت ندارم، اما بی‌نهایت مسرور شدم، از اینکه یک انجمنی در طهران باقی است که فضلاء و شعراء را یادآوری می‌کند و البته مرا هم فراموش نخواهد کرد.^۱

امید اینکه چاپ و نشر این سفرنامه موجب شادی روان‌رسانی آن بزرگ مرد علم و ادب و فضیلت گردد.

شمس‌العلماء کتابخانه‌ای هم داشته که دارای کتب نفیسی بوده است. علامه تهرانی در زندگی‌نامه او نوشته است:

«...کانت للمترجم له مكتبة قيمة فيها بعض النفائس» (نقباء

البشر، ج ۲، ص ۹۱۹)

دردا و دریغا که کتابخانه او با همه کتابهای نفیس از دست رفت و حتی آثار تألیفی این دانشمند ادیب نیز چون برگ برگ خزان پراکنده شدند. اکنون این میراث گرانبایه اگر تاکنون از گزند حوادث مصون مانده باشد، باید پس از صدسال یک به یک آن را خانه به خانه جستجو کنیم و بخوانیم و سخن او را بشنویم.

درپایان، دعای نگارنده این است که تصحیح و نشرچنین آثاری گامی در معرفی تاریخ دانشمندان شیعه و بیان نقش آنها در فرهنگ و تمدن بشری به شمارآید و درآستان حضرت دوست مقبول افتد.

قم - خزان ۱۴۰۲

علی اکبر صفری

فصل اول:

زندگی نامه

میرزا محمد حسین قریب گرکانی مشهور به شمس العلماء و متخلص به رتانی در سال ۱۲۶۲ هجری در روستای گرکان از توابع آشتیان زاده شد. پدر وی، میرزا علی رضا عطار، از تاجران زاهد و پرهیزگار بود که بیشتر در قم سکونت داشت.

وی پس از تحصیلات اولیه در زادگاه خود به قم کوچید. سالها در نزد بزرگان حوزه علمیه قم به تحصیل پرداخت و سپس برای تکمیل دروس رهسپار عتبات عالیات شد. شمس العلماء سالیانی در سامرا از محضر میرزای شیرازی کسب فیض کرد و چند سال نیز در نجف اشرف در دروس فقه و اصول میرزا محمد حسین تهرانی و میرزا حبیب الله رشتی شرکت کرد. سرانجام به علت بیماری به وطن بازگشت و در تهران اقامت گزید. شمس العلماء روزگاری نیز در حوزه علمیه تهران از محضر میرزا محمد حسن آشتیانی و سید ابوالفضل کلانتر (صاحب شفاء الصدور فی شرح زیارت العاشور) درس آموخت.

دولت ایران از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۳ ق برای آموزش سلطان محمدشاه (نوه آقاخان محلاتی) شمس العلماء را به هند فرستاد. وی سالیانی چند

در بمبئی به سربرد. پس از بازگشت، به پیشنهاد فخر السلطنه، وزیر معارف، تدریس و مدیریت برخی مدارس تهران را پذیرفت. همچنین به تدریس در مدارس علمیه و مدرسه نظام و علوم سیاسی و دارالفنون همت گماشت.

در سال ۱۳۳۲ ق وزارت عدلیه او را به منصب مستشاری دیوان عالی تمیز نصب کرد.

شمس العلماء در علوم فقه و اصول و کلام و علوم بلاغی و ادبیات فارسی و عربی مهارتی تمام داشت و آثاری در این باره دارد. فهرست آثار وی عبارت‌اند از: قطوف الربیع فی صنوف البدیع، ابدع البدایع، رساله نور الحدیقه، مجموعه‌ای از عقاید و هابی و اقدامات عجیبه آنان، الانتصار للشیعة فی إثبات الإمامة الاثني عشر، شرح ایساغوجی در منطق، الذرّالیتیم فی المتائم، رساله لؤلؤ، ساز و آهنگ باستان یا تاریخ موسیقی، المقامات العشرة، امالی، تاریخ شعرا، رساله لیلتین، رساله نصره الاسلام، زیة الاسد، منظومه اصول فقه، سفرنامه عتبات عالیات، سفرنامه عتبات عالیات و هند (همین رساله پیش رو)، سفرنامه حج، صد حکایت عربی، کتاب تاریخ، کتاب معانی، سفرنامه مکه، حاشیه برمعالم، حاشیه قوانین الاصول، لطائف الحکم، حاشیه برروضه البهیه، حاشیه بر قاموس المحيط، تقریرات اصول فقه شیخ محمد حسن قمی.

وی به فارسی و عربی شعر می‌سرود و به زبان فرانسوی نیز تسلط داشت. با جنایت تخریب بقیع به دست وهابیان سعودی در ۱۲۰۴ ش کتابی در رد وهابیت نگاشت^۱ و یک سال پس از آن در ۲۷ بهمن ۱۳۰۵ ش

۱. این کتاب در آبان ۱۳۰۴ ش در تهران (مطبعه گلستان) در قطع جیبی در ۳۸ صفحه چاپ شده است. چاپ دیگر این کتاب به کوشش استاد رسول جعفریان به سال ۱۳۷۸ در جلد ششم مجموعه مقالات تاریخی، منتشر شده است.

برابر چهاردهم شعبان ۱۳۴۵ق در تهران درگذشت. مزاروی در آرامگاه ابن بابویه شهری قرار دارد.

بر لوح مزار ایشان چنین نوشته‌اند:

آوخ ز جفای فلک و گردش دوران

افسوس ز تنهایی و رنج شب دوران

فریاد از این چرخ که در خاک کشاند

گرستم زال است و گرسام نریمان

امروز مرا خاک به سرگشت که دیدم

در خاک سیه چهره خورشید درخشان

شمس العلماء گوهر دریای فضائل

استاد هنرمند سخن سنج سخن دان

پوشید به تن خلعت آمرزش رحمت

اندر شب آدینه و هم نیمه شعبان

چون دست خدا نامه آمرزش او داد

تاریخ وفاتش بشمار از «ید غفران»

۱۵ شعبان ۱۳۴۵

وحید دستگردی در قصیده‌ای ماده تاریخ وفات او را چنین به نظم کشیده است:^۱

آه کز مشرق فضل و فلک علم و عقول

اختر دانش شمس العلماء کرد افول

مجمع حکمت برهان ادب کنز کمال

فیض کل جامع معقول و محیط منقول

اخفش نحو و خلیل ادب و جاحظ فضل
 صولی انشاء بنیان فروع اصل اصول
 زینت و رونق رفت از مدرسه علم و ادب
 شد به تعطیل بدل شیوه تحصیل حصول
 اینک از ماتم وی اشک فشاند ابصار
 آن که در حیرت از دانش وی بود عقول
 سال تاریخش از اهل جنان خواست وحید.
 شد چو خارج ز جهان و به جنان یافت دخول
 سر برون کرد زمینوی فلک جاحظ و گفت:
 «آفتاب فلک علم و ادب جست افول»^۱

۱. جمع مصرع: آفتاب (۴۸۴)، فلک (۱۳۰)، علم (۱۴۰)، ادب (۷)، و (۶)، جست (۴۶۴)،
 افول (۱۱۷) می‌شود: ۱۳۴۸، که با کم کردن حرف «جیم» (۳) از کلمه جاحظ
 «۱۳۴۵» می‌شود.